

TOPONÍMIA DE LA VALL DEL TORMO

Carles SANCHO MEIX

INTRODUCCIÓ

La Toponímia és l'estudi dels noms de llocs d'una àrea geogràfica determinada. Aquest treball inclou com a delimitació geogràfica el terme municipal de La Vall del Tormo, que té una superfície de 15,79 km², el més reduït de la comarca del Matarranya. Si exceptuem el de Lledó, de 15,44 km², el de Vall-de-roures és el més extens amb 123,84 km². La Vall es troba situada al NO de la comarca i limita al N amb Massalió, a l'E amb La Torre del Compte i Cretes, al S amb la Freixneda i a l'O amb Valljunquera. El seu terme és travessat d'O a E per nombroses valls i barrancs que desaigüen al riu Matarranya. La principal d'aquestes valls dona nom a la població; la Vall del Tormo o del Riu, que naix al terme de Valljunquera i és aprofitada per la carretera que la recorre paral·lelament. D'altres són més petites com la d'en Jorba, de Sanxo o d'Omella. La zona més muntanyosa forma un arc que comença a l'O amb el Tossal de Santa Bàrbara -561 m.- i que acaba al S amb la Serra Molina, on tenim la màxima elevació -608 m.-. La Serra dels Racons al N és ja dins del terme de la veïna vila de Massalió.

La principal activitat econòmica del nostre municipi correspon al sector primari, el 65% de la població activa treballa a l'agricultura, on hom pot diferenciar els cultius de secà amb ametllers, oliveres, vinya i cereals i els de regadiu amb fruiters - fonamentalment presseguers- i hortalisses. Com a totes les viles del Matarranya, a conseqüència de l'actual crisi agrícola, a poc a poc es van instal·lant granges que rendibilitzen més l'economia rural. Existeix des de fa molts anys la Cooperativa Agrícola de Sant Antoni Abat per tal d'elaborar i comercialitzar els productes dels socis com el vi fins fa uns anys, l'oliva i el préssec. Últimament l'empresa familiar '*Alcober e hijos*' ha instal·lat una planta elaboradora i envasadora de vi que etiqueta amb el nom de vi del Mas de don Pedro.

Les restes dels primers pobladors del terme s'han trobat al Tossal de Santa Bàrbara i possiblement pertanyen al Bronze Final o bé a la Primera Edat del Ferro -entre els segles IX i VII abans de Crist-. Més tard hi hagué assentaments ibers a la Torrasa i a la Torre Cremada, si bé en aquesta última també hi ha restes d'època romana i medieval. La Torre Cremada, de la qual encara es poden observar la base i algunes construccions annexes, fou excavada entre 1915 i 1930 per l'Institut d'Estudis Catalans sota la direcció de Serra Ràfols i Bosch Gimpera. El 1168 Alfons I recu-

perà la població per a la Corona d'Aragó, segons l'historiador Zurita, dins una campanya reconqueridora que s'estengué a tot el Matarranya. Eclesiàsticament pertangué a la parròquia de Valljunquera fins que el 1407 el papa Benet XIII en formà una de nova a La Vall. A l'Edtat Moderna -1575- el nucli de l'organització local es situava al voltant de la Confraria de Nostra Senyora. Aquesta governà la població nomenant càrrecs temporals entre els seus associats, que eren tots els veïns, en assemblees generals que es reunien anualment en una menjada social a la Llotja sota l'edifici de l'Ajuntament. Segons un decret signat pel rei Felip IV, un segle més tard, el 1629, el nostre municipi s'independitzà del d'Alcanyís. En acabat la guerra de la Successió a la Corona Espanyola només registra un cens de 38 veïns o cases. La lluita fou especialment dura a la frontera catalano-aragonesa. Una gran epidèmia tingué lloc el 1806 a conseqüència de l'estancament d'aigües a les valls que envolten la població perquè el 1805 hi caigueren unes intenses plogudes. Drenaren les aigües per tal d'assecar les valls per així acabar amb el greu problema sanitari. Dos anys més tard esclatà la guerra del Francès; La Vall, com tots els pobles del Baix Aragó, hagué de satisfer uns impostos molt elevats per a mantenir la guerra fins que acabà l'ocupació napoleònica. Aquells anys visqué a la vila el personatge més rellevant de la seua història: mossèn Evaristo Colera. Ocupà durant trenta anys -1807-1837- el càrrec de capellà de la parròquia; en aquest temps treballà intensament. Fou el precursor de l'arqueologia per aquestes terres, excel·lent historiador, un amic del progrés a través de la seua vinculació a la intel·lectualitat de l'època i un incansable viatger que conegué pam a pam la comarca. L'advocat i historiador calaceitià Santiago Vidiella li dedicà una extensa biografia que titulà *Un rector de Valdel tormo* -1927-. Les carlinades una altra volta pertorbaren la tranquil·la vila matarranyenca, el 1835 hi hagué moltes morts per les rivalitats entre els dos bàndols. A l'inici del segle XX, concretament el 1920, obté la màxima població: 823 habitants. Entre 1923-31 es començà la construcció de la línia de ferrocarril Val de Zafán a Tortosa. La Guerra Civil representà un nou esdeveniment important; la població quedà dins la zona d'influència republicana, el 19 d'agost de 1936 els 19 municipis que pertanyien a la comarcal del Matarranya de la CNT inicien la col·lectivització de l'activitat econòmica municipal. La primavera del 1938 les tropes nacionals ocuparen la població i tot seguit es continuà la construcció de la via del tren per tal de preparar l'ofensiva de l'Ebre contra l'exèrcit republicà. Una vegada acabada la Guerra Civil foren importants els moviments maquis que s'amagaren a la zona més boscosa del terme, és a dir, a la Serra Molina, on prepararen diverses accions com l'incendi de l'autovia molt prop de l'estació de tren. L'emigració fou important en acabar la guerra, bé per motius polítics -exiliats a França- o per cercar feina -a Catalunya-. De 722 habitants el 1940 es passà a 484 el 1989, encara que ara sembla que la demografia s'hagi estabilitzat. Des de la vinguda de la democràcia la vila ha millorat molt notablement; portada d'aigües per a l'abastament de la població, primerament de la font Bona del Mas del Llaurador i més tard del riu, pista polisportiva, casa dels jubilats i centre cultural, restauració de l'Ajuntament i la llotja, remodelació de les escoles i del centre municipal de salut, construcció de les piscines municipals... El turisme estiuec ha donat un nou al·licient a la vila i fa augmentar notablement la població els mesos de juliol i agost, trencant així el ritme tranquil de la resta de l'any.

L'estudi de la toponímia local és molt interessant perquè a partir de la seua etimologia podem conèixer els substrats sobre els quals s'ha format la nostra llengua. Així tenim paraules que són possiblement d'origen celta -toll i tancat-, d'altres ibèriques -bassa-, d'origen pre-romà -barranc i clot- o àrab -racó, Matarranya, assut i sèquia són possibles arabismes i tormo un mossarabisme-. Cal remarcar, no obstant, que la majoria dels topònims són d'arrel llatina -torre, serra, vall, pou, pas, portal, font, pla, molló, molí...-, que és indubtablement la base de la nostra parla. En estudiar l'etimologia dels topònims, és a dir, el seu origen, ens podem fer una idea aproximada de la nostra història, de les aportacions dels diferents pobles que han habitat un mateix territori i que han format i definit una llengua que ara considerem habitual.

Dins de la toponímia municipal sovintegen els accidents geogràfics: Roca Plana, Serra, Umbria, Planars, Racons, Planeta, Valleta..., les espècies vegetals que hi predominen: Morers, Oliveret, Ferratja, Bassa de les Garraveres, Carrer del Coscoll..., el tipus d'habitatge: Molí de la Farina, Mas de don Pedro, Corral de Peret, Cova de Fidel, Retiro dels pobres..., també són freqüents aquells en què apareixen el nom o cognom del propietari: Pou de la Marta, Pla de Maties, Bassa de Miquel, Vall de Conxello, Mas d'en Borràs, Barranc de Sanxo...

D'entre el material utilitzat per tal d'obtenir topònims i de localitzar-los convenientment cal destacar l'interessant article dedicat a la nostra vila en el *Diccionario Geográfico Universal* d'una SOCIEDAD DE LITERATOS de 1834, segurament escrit per mossèn Evaristo Colera, que llavors regia la nostra parròquia. Els mapes topogràfics militars de 1936, 1974 i 1979, encara que la toponímia que recull s'ha castellanitzat a voltes d'una forma no gaire correcta; així els Plans de Montfort han passat a traduir-se per Llanas de Monforte, Mas d'en Borràs per Mas de Morràs, Vall de na Redó per Val de Redó o Barranco Redó. A més, al mapa publicat més recentment, el 1979, hi ha menys topònims i té més errors que el de 1936. I uns documents notariais de finals del segle passat i començament d'aquest.

Encara que, ben segur, en el nostre treball falten molts topònims, sí que creiem que n'hem arrellegats un bon grapat, aquells que són més coneguts per tothom.

APROXIMACIÓ AL PARLAR DE LA VALL DEL TORMO

El parlar de la Vall del Tormo, com els de la resta de la comarca del Matarranya, es caracteritza per una certa barreja de trets propis del català nord-occidental amb d'altres propis del valencià septentrional. Les característiques més significatives i destacables del parlar de Vall del Tormo són les següents:

Fonètica i fonologia

El vocalisme àton presenta els cinc fonemes propis del català occidental" [i], [e], [a], [o] i [u]. En posició tònica el vocalisme del parlar de la Vall del Tormo presenta els set fonemes propis del català: [i], [e], [ɛ], [a], [ɔ], [o] i [u]. Per contacte amb palatal s'observen canvis no sistemàtics de [e] àtona a [i]: *general*, *lligi(r)*, *nyirvi*, *minja(r)*, *quixal*, etc. I diverses solucions vocàliques no coincidents amb les del més general, encara que prou corrent en el català occidental: *terró*, *lleit*, *domenge*,

devant, xarra(r), redó, unfla(r), etc., en lloc de les formes pròpies d'altres parlars catalans, en especial els orientals: 'torró, llet, diumenge, davant, xerrar, rodó i inflar'.

Entre els fenòmens consonàntics del parlar de la Vall del Tormo cal destacar la no pronunciació de la *-r* dels infinitius i d'uns altres mots, llevat d'alguns monosíl·labs com *cor, car, mar* i *ahir*. Tampoc no es pronuncia la *-t* dels dels grups consonàntics finals *-nt* i *-lt*, tret de *solt, alt* i *Sant Antoni*; ni la *-d-* intervocàlica dels mots amb terminació *-ada*, inclosos els diminutius: *cremà(da), cansà(da), cogulla(d)eta, gela(d)ets, lliga(d)etes*, etc. No gemina ni es pronuncia palatal el grup *-ll-*, així 'ametla, guatlla, motlle, vetlla', etc. no sols no són pronunciats sense palatalització ('ametlla, guatla, motle i vetla'), sinó que es pronuncien sense geminació: *armela, guala, mole* i *vela*. Les fricatives mantenen la diferència entre sordes i sonores, així trobem en el parlar de la Vall del Tormo la prepalatal sonora [ʒ] i l'alveolar sonora [z], fonemes que s'han perdut en el parlar de la veïna població de Valljunquera. Per tant *roja* i *casa* són pronunciats, a la Vall del Tormo, [rɔʒa] i [káʒa]. Per analogia es palatalitza la *l-* inicial de la majoria de cultismes i castellanismes: *lliberal, llingüística, llimpia(r), lliteratura, llomillo*, etc. Alguns mots del parlar de la Vall del Tormo presenten *-g-* antihiàtica: *cruga, coga, suga(r)*, etc. Tal com cal suposar també s'observen en el parlar de la Vall del Tormo diverses solucions consonàntiques no coincidents amb les del català més general, encara que prou corrents en el català occidental: *gavinyet, rade(r), abre, dingú, mesdiada, refran, llun, taraganya, sarrampió, suriaca*, etc., en lloc de les formes pròpies d'altres parlars catalans, en especial els orientals: 'ganivet, darrer, arbre, ningú, migdiada, refrany, lluny, teranyina, xarampió i xurriaca'. En alguns mots acabats en vocal més la semivocal [w], diftongs decreixents, quan es combinen amb el sufix diminutiu [ét]/[éta], la [w] del radical es realitza [β]: *blau+et* → *blavet*, *bou+et* → *bovet*, *clau+eta* → *claveta*, *creu+eta* → *creveta*, *peu+et* → *pevet*, *pou+et* → *povet*, *ou+et* → *ovet*, etc., però *veu+eta* → *veueta*, *riu+et* → *riueta*.

Morfosintaxi

En el parlar de la Vall del Tormo l'article masculí és *lollo*s com en bona part del català nord-occidental, després de pausa i consonant, però és redueix a 'l darrere de qualsevol vocal: *lo xiquet, los xiquets, la xiqueta i'l xiquet*. L'article personal 'en/na' és obsolet en el parlar de la Vall del Tormo, només es troba fossilitzat en la toponímia: *Vall d'en Gil, mas d'en Rius, Vall d'en Jorba*, etc. Els mots procedents de proparoxitons llatins amb radical acabat en *-n* conserven aquest so en el plural. Així se sent *hòmens, jóvens, màrgens*, etc. Els numerals segueixen el paradigma del català general amb algunes excepcions, així *zero* es pronuncia amb el so castellà [θ], *dos* tant és masculí com femení, 17, 18, 19, 40 i 60 són *desset, devuit, denou, coranta* i *sissanta*. El pronom personal de la primera persona del singular és *io* i del plural *natres/natros*; i el de la segona persona del plural és *vatres/vatros*. La primera i la segona persona del plural dels pronoms àtons són *mos* i *tos* per analogia amb les formes del singular. Els pronoms possessius tòncics femenins s'han refet sobre els masculins i fan *la meua, la teua, la seua* i al plural *les meues, les teues, les seues*. Els pronoms àtons només s'usen acompanyant noms de parentiu i només en singular: *mon, ton, son* per al masculí, i *ma, ta, sa* per al femení. Els demostratius mantenen,

en especial entre les generacions més grans, el sistema de tres demostratius: *este, eixe, aquell* en les formes personals; i *açò, això, allò* en les formes impersonals.

‘En’ i ‘amb’ es confonen en *en*, encara que *amb* es manté fossilitzat en *pa-amb-oli* (=pa beneït).

En la desinència de la tercera persona del singular del present, l'imperfet i el condicional d'indicatiu dels verbs en -ar és sistemàtica la terminació en -e. En la primera i la segona persona del plural del present d'indicatiu dels mateixos verbs alternen les terminacions en -am i au amb les terminacions en -em i eu. La -v- intervocàlica de la desinència de l'imperfet de l'indicatiu dels verbs de la primera conjugació gairebé no es pronuncia mai, tret de la primera persona del singular, que sempre la manté.

Imperf. d'indicatiu	Formes del present de subjuntiu		
-ar	-ar	-er/-re	-ir
cant-ava	camin-a	ving-a	serv-ixca
cant-aes	camin-os	ving-u-es	serv-ixques
cant-ae	camin-o	ving-u-e	serv-ixque
cant-àem	camin-am/-em	ving-am/-em	serv-im
cant-àeu	camin-au/-eu	ving-au/-eu	serv-iu
cant-aen	camin-on	ving-u-en	serv-ixquen

Formes de l'imperfet de subjuntiu

-ar	-er/-re	-ir
camin-ara	escrigu-era	patigu-era
camin-ares	escrigu-eres	patigu-eres
camin-are	escrigu-ere	patigu-ere
camin-àrem	escrigu-érem	patigu-érem
camin-àreu	escrigu-éreu	patigu-éreu
camin-aren	escrigu-eren	patigu-eren

Lèxic

Pel que fa al lèxic trobem en el parlar de la Vall del Tormo mots específics dels parlars occidentals, inclosos alguns propis del valencià que al Matarranya tenen el seu límit septentrional de difusió: *aladre, bancal, banya(r), bes, carrasca, catxap, corde(r), esfardatxo, espill, granera, mançana, oratge, palometa, panís, rabosa, roïn, rome(r), solsida, timó, xiquet, xop*, etc., en lloc de les formes més pròpies dels parlars centrals: ‘arada, feixa, mullar, petó, alzina, llogorí, xai, llangardaix, mirall, escombra, poma, temps (atmosfèric), papallona, blat de moro, guineu/guilla, dolent, romaní, esllavissada, noi, farigola i pollancre’.

També trobem mots que tot i tenir el mateix ètim presenten formes diferents en el parlar de la Vall del Tormo, i en altres parlars occidentals, i en la llengua literària més general: *baül, bigot, bres, bròcul, caragol, cordell, faldetes, llangostó, llimó,*

mangrana, pataca, professor, gribell, xumenera, etc., per ‘bagul, bigoti, bressol, bròquil, cargol, cordill, faldilles, llagost, llimona, magrana, patata, processó, gibrell i xemeneia’.

Alguns mots del parlar de la Vall del Tormo són comuns amb l’aragonès: *magra* ‘pernil’, *onso* ‘os’, *de fito a fito* ‘cara a cara’, *totxo* ‘pal’, *xoto* ‘boc’, etc.

A més dels castellanismes generals que trobem gairebé en tot el domini lingüístic català trobem en el parlar de la Vall del Tormo castellanismes que estan perdent vigència en la resta del domini lingüístic o bé exclusius de la Vall del Tormo i en altres punts del Matarranya: *assentar-se* [asentás], *caldo*, *ciego*, *corro*, *después*, *entonces*, *feo*, *gorrino*, *lloco*, *llicosna*, *llímpio*, *menos*, *rato*, *surdo* ‘esquerra’, tio, tocino, etc.

A. TOPONÍMIA DEL NUCLI DE POBLACIÓ

L’antic nucli de població es va situar en el cim d’una petita elevació, orientat cap al migdia entre dues valls; al S la Vall del Riu i al N la Vall d’en Gil. Al ponent de la vila el Calvari -muntanya aplanada d’uns 500 m d’alçada- i allevant les dues valls conflueixen. La qual cosa dona a la població una privilegiada situació defensiva; és per això que es va aixecar un castell medieval. A poc a poc la demografia va augmentant -enregistra la màxima població cap al primer quart del segle XX- i es va estenent a la vora de la carretera construïda a finals del segle passat que va tot seguint la Vall del Tormo.

“LA VALL DEL TORMO.- (Matarranya) ofi: Valdeltormo.

Pronunciació popular; la *báll* (8 vegades), la *báll* del *tórm*o (8) -l’ús popular de la forma abreujada *La Vall*, i l’ús quasi constant amb article, obliguen a escriure *La Vall del Tormo* en quatre mots separats. En el cas de *Valljunquera*, en canvi, l’ús constant sense article i sense forma abreujada prova que ja es tracta realment d’un sol mot, soldat definitivament-, *balldeltórm*o (en dos pobles apartats), Gentilici humorístic: *vallejos* (amb *j* cast.).

Documentació antiga: *Valdeltormo* segle XVI (Zurita, II, cap. 25). Un dels quatre municipis que no figuren a les “*Rations decimarum*” de 1279-80. És poble d’aspecte recent, el terme del qual degué segregar-se de l’enorme terme de *Massalió*, que encara arriba a la paret de les cases.

Etimologia: “*Tormo*”, mot regional del sud de Catalunya, significa “penyal isolat” i sembla ésser paraula pre-romana, potser d’origen indoeuropeu... La *Vall del Tormo* era primerament la vall on és edificat el poble, coneguda avui localment per la *Vall del Riu*, que desaigua al *Matarranya*... prop de la seua desembocadura hi ha la partida del *Tormo* que deurà el seu nom a una roca així” (Coromines, p. 127).

A.1. *Barris o ravals*

A.1.1. *Castell*, lo

A la part més elevada de la població, de segur que hi devia haver un edifici fortificat a l’*Edat Mitjana*.

A.1.2. *Raval*, la o *Arraval*, l'

Nucli urbà que segurament va quedar fora del recinte emmurallat de la vila al NO de la població, entre la Bassa de Sant Roc i el Castell.

A.1.3. *Mas de Dal(t)*, lo

Una mica separat del nucli de la població, al NO. Hi ha unes quantes cases, molt poques, vergers, corrals, eres i pallisses.

A.1.4. *Carretera*, la

Segurament la part més nova del poble i cap on ha crescut més els últims anys, ha seguit el traçat d'aquesta via de comunicació.

A.1.5. *Pietat*, la

A l'E de la vila; a banda i banda d'un camí eres alineades; també un monòlit amb una capella que a la dècada dels 80 va ser restaurada i hi fou col·locada una imatge de la Verge.

A.1.6. *Cases dels Xorrets*, les

Grup reduït de cases que actualment estan deshabitades i situades al NO de la població, no massa lluny de la piscina municipal. Reben aquest nom pel fet d'estar prop del 'xorrador' d'aigua que baixa del Calvari.

A.2. *Carrers*

"...*sus calles espaciosas y limpias y bien empedradas, especialmente de poco tiempo a esta parte, que se han procurado allanar, picando muchas peñas, quitando bancos y allanando varias desigualdades, y se han rotulado las calles y numerado las casas...*". Així es descrivia l'estat dels carrers a La Vall cap a 1830 (Sociedad, p. 193).

Aquests han canviat molt sovint la seua toponímia; abans de 1930 van ser retolats conservant els noms tradicionals. Encara es conserven algunes rajoles en les façanes on es poden llegir aquests topònims. A la Segona República els carrers van ser dedicats als polítics de l'època -segons un document trobat a l'Ajuntament de 1933-. Cap a la dècada dels 60 nou canvi, només tres carrers conserven l'antiga toponímia: Pas de les Creus, Carrer Major i Carrer del Raval -però castellanitzats-. La gent encara no ha oblidat els antics noms i segueix parlant del Carrer del Castell, del Carrer del Mig o de la Plaça de la Iglésia.

A.2.1. *Carre(r) de la Bassa*, lo

Uneix la Raval amb el carrer Major, té un pendent considerable.

A.2.2. *Carre(r) de la Bassovera*, lo

Va des del Castell a la Pietat.

A.2.3. *Carre(r) de la Raval*, lo

"Raval.- Barri exterior d'una ciutat o vila..." (Alcover 2, p. 11). Comença prop del Pas de les Creus i acaba a la capelleta de Sant Roc. Actualment "*calle del Arrabal*".

A.2.4. *Carre(r) de Baix*, lo

Apareix en un document notarial de 1895. Va de la Plaça de la Creu al Puntarró de Manolo, és un dels més importants i llargs de la vila. Ara "*calle de José Antonio Primo de Rivera*".